

Het nieuwe rouwen

Gooi maar in de groep: treuren doen we steeds vaker zo publiek en massaal mogelijk

Arnout ter Haar is psychotherapeut en personal coach met een eigen praktijk in Amsterdam.

'Overlijdensadvertenties: aankondigingen in het publiek moeten kort, zakelijk en bovenal duidelijk zijn. De goede smaak eischt, dat men zich zooveel mogelijk onthoude van gevoelsontboezemingen in advertenties. De advertentiepagina van een krant is niet de plaats om van persoonlijke gezindheid blijk te geven.'

*Stijn, ouwe makker,
wat erg!*

Onze après-ski zal nooit meer hetzelfde zijn, hoe moeten wij nu verder zonder jou?

We missen je nu al.

Team III van K.V.Old Boys

Het eerste citaat is afkomstig uit *Hoe hoort het eigenlijk*, het etiquettehandboek van Amy Groskamp-ten Have (1939, pag. 2)¹. Het tweede citaat is verzonnen, maar geënt op het soort advertentie dat tegenwoordig bijna dagelijks in een van de dagbladen te vinden is. Er zit zeventig jaar tussen. Wat is er in die zeventig jaar veranderd? Hoe gaan we tegenwoordig om met de dood, en met onze gevoelsuitingen over de dood?

Rouwen lijkt steeds minder een private aangelegenheid te zijn. Het is kennelijk iets wat we met zoveel mogelijk anderen moeten delen en krijgt zowel een exhibitionistische als een voyeuristische component. Aan de hand van rouwannonces, het verschijnen van steeds meer monumenten in de openbare ruimte, de reacties op de dood van beroemdheden, condoleanceregisters op het internet en de rol van de media wordt in dit artikel gezocht naar de betekenis van het collectief in rouwprocessen.

Rouwannonce in de krant

Waar de rouwannonce oorspronkelijk bedoeld was – het woord zegt het al – om aan te kondigen dát iemand overleden was,

lijkt de functie van de annonce nu vooral te zijn dat de afzender de overledene (héél erg goed) gekend heeft. Zo kan het gebeuren dat er voor één persoon meer dan tien annonces geplaatst worden. Naast de

¹ Groskamp – ten Have, A. (1939) *Hoe hoort het eigenlijk*. H.J.W. Becht, Amsterdam

partner of familie willen dan ook de vrienden, de jaarclub, de sportclub, de burens, collegae, de directie van het bedrijf waarvoor de overleden werkte, en soms zelfs de collegae van de weduwe of weduwnaar, wereldkundig maken dat zij van grote betekenis zijn. Van een zakelijke aankondiging zoals Groskamp-ten Have destijds voorschreef, is dus geen sprake meer. Afzenders lijken te rivaliseren om wie de sterkste band met de overledene had en putten zich uit in superlatieven om dit te beschrijven. Duidelijk zijn de annonces evenmin, gezien het feit dat veel afzenders ondertekenen met uitsluitend voornamen, en soms ook de overledene slechts met een voornaam of zelfs alleen koosnaam wordt beschreven.

Anno 2009 lijkt het etiquette geworden te zijn dat de annonce vooral en soms uitsluitend een gevoelsontboezeming is. Ik geef wat voorbeelden, overgenomen uit recente annonces, omwille van respect met andere namen weergegeven.

Wat te denken van een tekst als: *‘Jantine, Merel en Stijn Jr., we zijn er voor jullie!’*

Waarom moet dat in de krant? Zijn de afzenders niet in staat dit persoonlijk tegen Jantine en haar kinderen te zeggen, of wellicht in een persoonlijke brief of kaart mee te delen? Ik kan geen andere conclusie trekken dan dat de boodschap gericht is aan derden, die allemaal in de krant kunnen lezen hoezeer de afzenders betrokken zijn bij het leed dat Jantine en haar kinderen ten deel is gevallen.

Nog merkwaardiger wordt het als de ondertekenaars zich rechtstreeks tot de overle-

dene wenden in hun tekst: *‘Stijn, we zijn er voor Jantine en de kids!’* Of *‘Stijn, onze après-ski zal nooit meer hetzelfde zijn!’* Voor wie is deze tekst bedoeld? Stijn, de aangesprokene, is immers dood. Is het dan voor zijn nabestaanden bedoeld? Zal Jantine het als steunend ervaren dat dergelijke gevoelens publiekelijk geuit worden? Of is het bericht eigenlijk ook aan derden gericht, zodat anderen kunnen lezen hoezeer zij betrokken zijn en onderdeel uitmaken van de bijzondere ad hoc groep, bestaand uit personen die Stijn in meer of mindere mate gekend hebben?

Elk leed zijn eigen monument

Vermeulen (2006)² citeert in haar bijdrage aan de website van *De Volkskrant* de hoogleraar maatschappij, media en cultuur Beunders in zijn reactie op de tendens om voor iedere doelgroep een apart monument op te richten: ‘Afgedwongen aandacht, dat is het.’ Omdat we de dood niet kunnen accepteren, niet kunnen verwerken, zoeken we vormen waarin anderen gedwongen worden kennis te nemen van het onrecht en het leed dat ons aangedaan is. Zo zijn er naast de oorlogsmonumenten ook gedenkplaatsen gekomen voor verkeersslachtoffers, voor doodgeboren kinderen, voor slachtoffers van geweldsmisdrijven, voor mensen die aan kanker overleden, voor aids-slachtoffers, enzovoort. Op de bekende begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam is een apart monument voor moeders, en uiteraard ook een monument voor vaders. In de Tuin der Bezinning in Warnsveld staat

² Vermeulen, M. (2006) Monumenten voor collectieve rouw.

www.volkskrant.nl/binnenland/article253131.ece/monumenten_voor_collectieve_rouw

een monument voor politiemensen die tijdens hun werk zijn omgekomen.

Baarda (2008)³ lijkt zich aan te sluiten bij Beunders: ‘Het is een algemeen geaccepteerde gewoonte geworden om persoonlijk leed op straat te gooien. Voor sommige nabestaanden is het misschien wel de enige manier om zich te verhouden tot de plek waar hun leven verwoest werd en waar een uur later verkeer langs raast alsof er niets gebeurd is. De bomen en gevels dragen zijn laatste blik, zeggen ze. Hier is hij nog een beetje. Zo’n plek is misschien vergelijkbaar met de kamer die ouders na verlies van hun kind in de oude staat houden. Maar waar de kinderkamer symbool staat voor geborgenheid, is de straat de plek waar jarenlange liefde en zorg in één klap teniet werden gedaan. Moet die plek versierd worden? Mag de openbare ruimte zich hiervoor lenen? En vooral: hadden we hier het kerkhof niet voor? Het wordt tijd dat we de begraafplaats in ere herstellen, de plek waar niet de doodsoorzaak voorop staat, niet het onvermogen, niet het geweld. Waar je in alle rust naartoe kunt gaan wanneer jij dat wilt.’

De dood van een idool

Mensen die in het openbaar rouwen om overleden beroemdheden laten niet zozeer een teken van grote betrokkenheid en mededogen met de maatschappij zien, maar tonen veeleer een groot exhibitionisme. Dat is de conclusie van Patrick West⁴ die voor het onafhankelijk Britse onderzoeksinstituut Civitas onderzoek deed naar openbare gevoelsuitingen. Hij spreekt in dit verband

over *conspicuous compassion*: we dragen gekleurde rubberen armbanden tegen kanker, aids of zinloos geweld, leggen bloemen en knuffels bij het huis van overleden beroemdheden, huilen in het openbaar over de dood van vermoorde kinderen, bieden excuses aan voor misdaden begaan door onze overgrootouders, en gaan naar popconcerten om de honger uit Afrika te bannen. Volgens West helpen dergelijke openbare gevoelsuitingen niet om er een betere wereld van te maken: armen, zieken, ontheemden, hongerlijders en nabestaanden worden er niet beter van.

Ostentatief je medeleven betuigen is vooral een streling voor je eigen ego, en om aan anderen te laten zien wat een medelevend en diep meevoelend persoon je bent. Het gaat, met andere woorden, niet om goed *doen*, maar om je goed *voelen*.

Publiekelijk je verdriet tonen bij de dood van een ster die je nooit ontmoet hebt, heeft dus vooral tot doel er zelf een goed gevoel aan over te houden, en valt eerder in de categorie amusement dan in de categorie persoonlijk gemis.

West waarschuwt ons voor de pendant van dergelijke publieke gevoelsuitingen: *‘a society that feels it normal to send flowers to perfect strangers will also feel it acceptable to throw stones at them too. When the crowd is in for collective caring, mob violence will invariably follow.’*

Elsbeth Etty schrijft op de website van Dichter aan huis (2006) over de dood van volkszanger André Hazes het volgende: ‘Het was niet uit minachting voor de Hazes-fans dat ik, kijkend naar een massale

³ Baarda, M. (2008) Het zichtbaar gemaakt leed. www.groene.nl/2008/38/HET_ZICHTBAAR_GEMAAKT_LEED

⁴ West, P. (2004) *Conspicuous Compassion. Why sometimes it is really cruel to be kind*. Civitas, London

intimiteit in de Amsterdam Arena, niets dan walging voelde. Het was uit afkeer van het in mijn ogen sensatiebeluste parasietendom dat zich het overlijden van de zanger Hazes had toegeëigend. Schaamteloze kitsch overtroefde de emotie. Wat hier gebeurde was een nieuw sociaal-cultureel fenomeen, dat zich wel al had aangekondigd, maar nu tot een eenentwintigste-eeuws ritueel is geworden. We hebben gezien hoe de Britten Diana uitgeleide deden omdat zij de prinses van het volk was. *Candle in the wind* van Elton John viel door de muziekbusiness niet aan te slepen. We hebben beleefd dat de tragische dood van Herman Brood tot een publiek festijn werd gemaakt. We hebben die dag in mei 2002 beleefd toen een witte limousine met het lichaam van Pim Fortuyn door Nederland reed langs hagen van applaudiserende en wenende mensen.[...] Het verwarrende is dat echt en vals, rouw en exhibitionisme, persoonlijk gemis en massahysterie, zo dicht bij elkaar liggen. Hou het maar eens uit elkaar.’

Het massaal rouwen om sterren als André Hazes of prinses Diana krijgt al snel een verplichtend karakter: wie niet mee meehuilt, heeft – in de ogen van een grote groep mensen – geen gevoel en deugt niet.

Ongelukken en rampen

Bij een ongeluk van enige omvang, dat wil zeggen waar ten minste enkele doden bij te betreuren vallen, is een publieke herdenking ook niet meer weg te denken, het liefst zo snel mogelijk. Zonder stille tocht of op televisie uitgezonden herdenkingsdienst

kan er niet gerouwd worden, lijkt dan de boodschap te zijn. Laten we uiting geven aan ons verdriet, onze onmacht en onze woede en dit vooral met elkaar delen. Maar om wie gaat het dan eigenlijk?

Als mijn geliefde bij een bus- of vliegtuigramp omgekomen zou zijn, was het laatste waar ik behoefte aan zou hebben om dat in aanwezigheid van allerlei mensen die ik niet ken, onder het oog van de camera's en dus voor televisiekijkend Nederland, te moeten beleven. Veel meer lijkt het de behoefte te zijn van mensen in de periferie van de slachtoffers, variërend van overheidsfunctionarissen, hulpverleners en passanten tot volstrekt onbekenden van het slachtoffer of nabestaanden, die van de gelegenheid gebruikmaken om publiekelijk aan te haken bij andermans verdriet.

Koninginnedag 2009 te Apeldoorn: Karst T. rijdt – waarschijnlijk met als doel een aanslag op de koninklijke familie te plegen – dwars door de politieafzetting heen om vervolgens plankgas door een haag van toeschouwers te rijden en zichzelf tegen een gedenknaald (!) te pletter te rijden. Zeven doden, en een aantal ernstig gewonden. Ontzetting en schok, woede en verdriet. Allemaal terechte en begrijpelijke emoties. De koningin spreekt diezelfde middag, zichtbaar aangedaan, met goed gekozen woorden het volk toe. Het leven van zeven onschuldige mensen is in één klap beëindigd; het leven van hun naasten in één klap onherstelbaar veranderd.

Op tv laat men bij gebrek aan feiten over de gang van zaken, steeds de fatale laatste paar seconden van de dodemansrit van Karst T.

zien, afgewisseld met commentaar van verslaggevers ter plekke. De laatsten lijken met hun woordkeuze de zaak alleen maar erger te maken, en slepen televisiekijkend Nederland mee in een merkwaardig sensatiebelust wij-gevoel: blijf kijken, het is verschrikkelijk, we laten het u nog eens zien. Zo wordt heel Nederland collectief in de rouw gezogen, alsof het ons allemaal aangaat omdat wij ook die onschuldige toeschouwers hadden kunnen zijn.

Diezelfde dag wordt aangekondigd dat er een herdenkingsbijeenkomst voor genodigden in schouwburg Orpheus te Apeldoorn gehouden zal worden. Genodigden betekent hier: nabestaanden van de slachtoffers, hulpverleners die ter plekke gereanimeerd hebben, vertegenwoordigers van politie, marechaussee, ambulance en brandweer, burgemeester en wethouders, en leden van de koninklijke familie. En of dat niet genoeg is wordt deze happening rechtstreeks uitgezonden, zodat heel Nederland, comfortabel thuis op de bank met een versnapering, op de voorste rij kan kijken hoe erg het is. Voyeurisme in ultima forma.

Ook hier geldt: iedereen mag voelen of meevoelen bij een verlies, maar dat betekent nog niet dat dat gevoel ook collectief geëtaleerd moet worden.

Condoleanceregisters op het internet

Op de website Intermemento.nl kan iedereen terecht die een dierbare heeft verloren. Je kunt er online een kaarsje branden, live op internet een uitvaart bijwonen of een digitaal graf bouwen (*Het*

Parool, 2008)⁵. Eigenlijk zijn de mogelijkheden onbegrensd: je kunt brieven aan een overledene achterlaten, filmpjes en foto's plaatsen, een rouwdagboek bijhouden of een digitaal monument oprichten.

Het lijken pogingen – van licht pathetisch tot uitermate pathologisch – om de overledene bij je te houden en de dood te ontkennen. Dat loslaten en onthechten een moeilijk proces is, is algemeen bekend; hier wordt aan loslaten niet eens begonnen, alles staat in het teken van vasthouden, in woord, beeld en geluid, van degene die er niet meer is.

Steeds vaker zie je onder aan de rouwannonce in de krant een verwijzing naar een internetsite zoals requiem.nl. Met de eveneens in die annonce vermelde inlogcode kan iedereen die de krant leest, of die de overledene nu gekend heeft of niet, eens kijken wat er allemaal geschreven wordt. Natuurlijk kun je ook een berichtje achterlaten: onbekenden lepelen clichés op die het niveau van een poëziealbum niet ontstijgen.

Veel groter dan Intermemento.nl en requiem.nl is de website MyDeathSpace.com⁶ waar jongeren met tienduizenden tegelijk in stilte rondwandelen, en rouwen om profielen van mensen die ze nooit ontmoet hebben. Hoe spectaculairder je dood, hoe populairder je profiel, lijkt het motto daar te zijn. Slachtoffers van een schietpartij op school en adolescenten die zelfmoord plegen kunnen rekenen op vele digitale steunbetuigingen van onbekenden. De vraag waar het ook hier weer om gaat is: waarom moet dat op het internet geplaatst

⁵ www.parool.nl/media/2008/JAN/01108_rouwverwerking.html

⁶ www.klasse.be/leraren/reportage.php?id=7243. Op het kerkhof van MyDeathSpace.com

worden, voor iedereen toegankelijk? Om de overledene postuum nog zijn *fifteen minutes of fame* (Warhol, 1968)⁷ te geven? Of om de wereld kenbaar te maken hoe groot het verlies is dat jou – de schepper van het digitale monument – is aangedaan? Is daar publiek bij nodig, en verandert dat het rouwproces?

Een andere vraag, maar even relevant, is deze: wat bezielt mensen om de vaak zeer persoonlijke webpagina's van volslagen onbekenden te bezoeken die verslag doen van hun verlies?

Theoloog en emeritus hoogleraar massacommunicatie Anne van der Meiden wordt hierover in hetzelfde artikel op de website van *Het Parool* geciteerd: 'Mensen willen zich niet neerleggen bij de dood en richten allerlei digitale monumentjes op voor hun dierbaren. Rouwen wordt zo exhibitionisme van leed, terwijl leed alleen beschikbaar moet zijn voor een kleine groep, de echte nabestaanden.'

Ik zou eraan willen toevoegen: rouwen wordt zo exhibitionisme van leed, dat ongetwijfeld ook veel voyeurs van leed aantrekt.

De rol van de media

Televisiemakers zijn er al lang geleden achter gekomen dat emoties goed verkopen. Programma's als *Spoorloos*, *Vermist*, *Ik mis je* en *Het zesde zintuig* hebben weliswaar als doel achterblijvers of nabestaanden te helpen bij hun verlies, maar doen dat alleen als het uitgezonden mag worden, waarbij de interviewer te pas en te onpas gevoelsduidingen pleegt, en de

camera schaamteloos inzoomt zodra iets van emotie dreigt door te breken. Het effect is dat de kijker zich gaat identificeren met de betrokkene, en diens leed ook dat van de kijker wordt.

Verslaggevers kunnen nauwelijks meer in gewone en passende woorden iets beschrijven, maar hanteren ongeacht de situatie superlatieven die op zijn minst gezegd theateraal overkomen. Een akelig auto-ongeluk met dodelijke afloop wordt zo 'een dramatische ramp van ongekeende omvang, niet alleen voor de inzittenden, maar ook voor alle bewoners van deze kleine en hechte gemeente waarin iedereen elkaar kent.'

Joost van Velzen⁸ doet op de website van *Trouw* verslag van het EO-televisieprogramma *Mijn laatste woorden* waarin stervenden in een videobrief een boodschap achterlaten voor hun dierbaren. Die boodschap krijgen deze dierbaren pas te zien als de afzender al een paar maanden dood is. De overledene is dan eventjes niet meer dood, maar in beeld en woord als levend aanwezig op het scherm. Of dat het rouwen ten goede komt, betwijfel ik. Misschien wordt het als steun ervaren, al kan je je ook hier afvragen waarom die boodschap niet gecommuniceerd kon worden toen de betreffende persoon nog leefde. Stuitender is het gegeven dat het überhaupt opgenomen en uitgezonden werd, en zelfs voor de Europese televisieprijs De Gouden Roos in de categorie 'reality' genomineerd werd. 'Door in *Mijn laatste woorden* kwetsbare mensen voor de camera te spannen, schouffiert en exploiteert de EO de intimiteit van

⁷ Warhol, A. (1968) Exhibition Catalogue, Moderna Museet Gallery, Stockholm

⁸ Velzen, J. van (2007) *De dood en het voyeurisme*. www.trouw.nl/incoming/article1472664.ece

het rouwen', aldus Van Velzen. 'De dood en voyeurisme vormen een verwerpelijke combinatie. Het zal wel ouderwets zijn, maar doodgaan en alles wat daar bij hoort, dient wat mij betreft aan het zicht te worden onttrokken. Een kist gaat onder de grond, een lijkwagen is geblindeerd, een dode wordt toegedekt en dat is niet voor niets.'

Als men er bij uitzondering wél een keer in slaagt op tv de emoties op gepaste wijze en met behoud van distantie te tonen, valt dat kennelijk zo op, dat erover geschreven wordt. Televisierecensent Jean-Pierre Geelen van *De Volkskrant* noteert over de *Thema-avond zelfmoord* van BNN het volgende: 'Het was meeslepende tv, des te indringender doordat BNN de verleiding had weten te weerstaan te hengelen naar tranen. Dat zie je niet vaak meer.' (2009).⁹

Publieke erkenning

Wat hebben berrmonumenten, internetfora, rouwannonces en televisieprogramma's over de dood van beroemde of onbekende personen met elkaar gemeen? Het antwoord is simpel: publiek, toeschouwers of getuigen.

Is dat dan de factor die we tegenwoordig nodig lijken te hebben om met de dood om te kunnen gaan? Is er zonder publiek geen erkenning van het leed dat je werd aangedaan of hypothetisch aangedaan had kunnen worden? Hoe verhoudt zich dat tot het individuele, en vaak ook eenzame proces dat het verwerken en doorwerken van een verlies nu eenmaal per definitie met zich meebrengt?

Freud¹⁰ omschreef de rouwarbeid als volgt: 'De realiteitstoetsing heeft duidelijk gemaakt dat het geliefde object niet meer bestaat, en decreteert nu dat alle libido moet worden teruggetrokken uit haar verbindingen met dit object. Hiertegen rijst een begrijpelijk verzet – men kan alom waarnemen dat de mens niet graag een libidopositie opgeeft, zelfs niet wanneer hem reeds een substituut wacht. Dit verzet kan zó intens zijn dat men zich van de realiteit afzet door middel van een hallucinatoire wenspsychose en aan het object blijft vasthouden. Normaal is dat het ontzag voor de realiteit de overhand krijgt. Maar de door de realiteit opgelegde taak kan niet meteen worden vervuld. Ze wordt nu stap voor stap gerealiseerd ten koste van veel tijd en bezettingsenergie, en onderwijl wordt het bestaan van het verloren object in de psyche voortgezet. De herinneringen en verwachtingen waarin de libido met het object verbonden was, worden één voor één stopgezet en overbezet, en zo wordt de libido ervan losgemaakt. Waarom de uitvoering van dit compromis, deze stapsgewijze uitvoering van het realiteitsgebod, zo buitengewoon pijnlijk is – het is beslist niet eenvoudig dat met economische argumenten te verklaren. Het is opvallend dat dit pijnlijke gevoel van onlust ons vanzelfsprekend toeschijnt. Toch is het een feit dat het Ik na de voltooiing van de rouwarbeid zijn vrijheid en ongeremdheid herwint.' (p.75)

Het vasthouden aan de doden door berrmonumenten en internetfora, en publieke erkenning zoeken via de media is dan te

⁹ Geelen, J-P. (2009) Pijn uitzetten. *De Volkskrant*, 8 oktober 2009.

¹⁰ Freud, S. (1917) *Trauer und Melancholie*. (Nederlandse vertaling, 1985. *Rouw en melancholie*. Psychoanalytische theorie, deel 1. Boom, Meppel)

zien als een krampachtig vasthouden aan het object en als een verzet om het libido terug te trekken uit dat geliefde object. In dat geval zijn alle bovengenoemde voorbeelden dus geen uitingen van een rouwproces, maar uitingen van een verzet tegen het rouwproces. In plaats van het pijnlijke en individuele rouwproces met onszelf aan te gaan, zoeken we een zo groot mogelijke groep die als klapvee voor ons leed kan dienen.

Bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de psychologie Douwe Draaisma¹¹ spreekt in een interview in *NRC Handelsblad* over de tweede dood, waarmee hij bedoelt dat je pas echt dood bent als niemand zich je meer herinnert. ‘Het is me opgevallen dat het idee om voort te willen leven in de herinnering tegenwoordig het dominante perspectief is bij crematies, in overlijdensadvertenties en condoleancebrieven. Ik vroeg me af of dat te maken heeft met onze niet-gelovige tijd. Als er geen leven na dit leven is, dan blijft alleen ontkomen aan de tweede dood over.’ Waar Draaisma geen uitspraak over doet is de vraag van wie het idee om voort te willen leven komt. Ik vermoed dat het hier meer gaat om het onvermogen van de nabestaanden om definitief afscheid te nemen en te rouwen, dan dat het de bij leven uitgesproken wens van de overledene zelf betreft. In onze maakbare samenleving is nog geen oplossing gevonden voor de dood. De enige zekerheid in ons leven is nu eenmaal dat we dood gaan, en dat we bij leven te maken zullen krijgen met dierbaren die ons ont-

vallen. In plaats van te proberen een verlies te verwerken, zoeken we dwingend naar erkenning – het liefst van een zo groot mogelijke groep – van ons verlies. Bij uitblijven van die erkenning stagneert niet alleen het rouwproces, maar komt daar nog eens woede en onmacht bovenop. Als de erkenning wel komt, in de vorm van een bermmonument, een stille tocht en media-aandacht, werkt het mogelijk als een warme deken die tijdelijk de pijn verzacht, maar tevens verhindert dat aan het rouwen wordt begonnen, en dus ‘het herwinnen van de vrijheid en ongeremdheid van het Ik’ uiteindelijk in de weg staat. Zeker als er krampachtig vastgehouden wordt aan dwingende aandacht, kan men vermoeden dat de echte rouwarbeid uit de weg gegaan wordt. Het roept ook vragen op: waarom gaan we het rouwen uit de weg? Hebben we er geen tijd meer voor (over), of zijn we te gemakzuchtig geworden? Te angstig misschien? Iedere therapeut zal voorbeelden kennen van patiënten die een dierbare zijn verloren, en die zich melden met de hulpvraag dat ze van het nare, verdrietige gevoel afwillen, en het liefst direct.

Dat het ook anders kan wordt geïllustreerd door de reactie van de weduwe van de 56-jarige postbode die op koninginnenacht 2008 in Zeeuws-Vlaanderen doodgeslagen werd door twee jongens, 16 en 17 jaar oud. Zij liet de media weten geen stille tocht, gedenksteen of bloemen te willen. In plaats daarvan zocht ze de vier mensen op die ook kapot waren van het verlies van haar man: de ouders van de twee daders.

¹¹ Koenen, L. (2009) Dood en vergeten. *NRC Handelsblad* 15-09-2009